

Бранислава Дилпарић и Снежана Зечевић

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски факултет – Одељење за енглески језик и
књижевност, Косовска Митровица

ПРОМЕНЕ У КОНЦЕПТУ КУЛТУРА КРОЗ ПРИЗМУ ВЕРБАЛНИХ АСОЦИЈАЦИЈА

DOI 10.5937/kultura2589165D

УДК 811.163.41:371

оригиналан научни рад

Датум пријема: 3. 10. 2025.

Датум прихватања: 28. 10. 2025.

Сажетак: Рад представља уредну анализу два асоцијативна поља лексеме-стимулуса култура, формирана у различитим временским периодима на основу реакција говорника српског језика сличној социолингвистичкој профилу. Прво поље преузето је из Асоцијативног речника српског језика (2005), чија је трајања прикуљена 2002–2003. године шестом слободних асоцијација на узорку од 800 гимназијалаца и студентима из Републике Србије. Друго поље добијено је истим експерименталним поступком, који су ауторке рада сировеле у мају–јуну 2024. године на узорку од 1000 студената из Србије и Републике Српске. Циљ рада је да се поређењем семантичких структура ових асоцијативних поља утврде могућа промене у концепту „култура“ код просечних говорника српског језика током прошле две деценије. Резултати показују значајне трансформације концепта, нарочито у средишњим зонама његове историјске структуре.

Кључне речи: култура, концепт, промене, асоцијативна поља, слободне вербалне асоцијације, говорници српског језика

У последњих неколико деценија „на све стране [се] говори о култури, мултикултурализму, интеркултурализму, језику и култури итд.¹ Штавише, 'култура' је постала права крилатица, помодна реч у значајном сегменту лингвистике, а и у друштвеним наукама уопште узев”.² Упркос томе, култура је и даље

1 Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184). Део резултата истраживања представљен је на међународној научној конференцији *Историја, култура, идентитет (ИКИ 2024)*, коју је организовао Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, одржаној у Косовској Митровици од 17. до 19. октобра 2024. године.

2 Бугарски, Р. (2008) Поводом једне лингвистичке петогодишњице, *Јужнословенски филолог* бр. 64, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, стр. 41.

„тешко ухватљив [појам], у мери која измиче прецизном и недвосмисленом дефинисању”.³ Велшки књижевни критичар и културолог Рејмонд Вилијамс (Raymond Williams) у свом појмовнику кључних речи из области културе и друштва оцењује да је култура „једна од две или три најкомпликованије речи у енглеском језику”,⁴ делом због њене употребе као ознаке за важне појмове у неколико интелектуалних дисциплина и неспојивих система мишљења, а делом због комплексног и испреплетаног историјског развоја у више европских језика.⁵

Пореклом из латинског, појам културе је ширио значење „од обраде земље до обраде духа”,⁶ одражавајући истовремено и еволуцију човека од његове примарне егзистенцијалне и аграрне усмерености ка све сложенијим и диференциранијим духовним, друштвеним и интелектуалним стремљењима. Тачније, појам води порекло од латинске речи *cultura*, изведене од глагола *colere* ’обитавати, обрађивати, гајити, неговати, поштовати (нарочито божанства)’. Различита значења овог глагола произвела су, поред речи *cultura* (’обрађивање, гајење, неговање’), и друге изведенице. На пример, значење ’обитавати, настањивати, становати’ преко *colonus* довело је до модерних појмова колоније и колонијализма, док је значење ’поштовати’ преко *cultus* дало религијски појам култа.⁷

У класичном латинском *cultura* се првобитно односила на радњу обрађивања поља и узгајања усева, а већ код Цицерона бележи се и фигуративна употреба у изразу *cultura animi* (’нега духа’), којим се означава развој филозофске душе као највишег идеала људског усавршавања: као што се земља обрађује да би дала плод, тако се и душа мора неговати разумом, врлином и саморефлексijом. Та аграрна метафора представља први корак ка схватању културе као процеса развоја и усавршавања човека, чиме се поставља основа за каснија значењска проширења појама. Током хуманизма појам културе постепено добија значење образовања и духовног уздизања кроз повратак античким идеалима, док ренесансна мисао истиче уметност и науку као средства остварења интелектуалне и духовне пуноће човека. Просветитељство XVIII века доноси ново проширење: култура се све више повезује са неговањем ума, способности и образаца рационалног понашања, при чему се идеја развоја више не односи искључиво на појединца, већ обухвата и напредак друштва у целини. У XIX веку појам културе добија два значајна усмерења: у немачкој традицији *Bildung*, култура се схвата као процес обликовања личности кроз духовни развој, али и као начин живота; у романтичарској мисли, пре свега код Хердера и његових следбеника, култура се поима као колективни и

3 Bugarski, R. (2005) *Jezik i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 13.

4 Williams, R. (2015) *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, New edition, New York: Oxford University Press, p. 49.

5 Исто, стр. 49.

6 Коларић, И. (2004) *Филозофско-теолошки лексикон*, Златибор: Ауторско издање, стр. 173.

7 Angelini, M. (2012) Down to the Roots of the Word “Culture”, *PAN: Philosophy, Activism, Nature* No. 9, Melbourne: Informit, p. 90; Williams, R. нав. дело, стр. 49.

национални идентитет, односно као израз духа народа. Током XIX и XX века, под утицајем развоја антропологије и социологије, појам културе се све чешће дефинише као целокупност материјалних и духовних вредности, веровања, обичаја, симболичких пракси и друштвених норми које обликују живот појединца и заједнице, укључујући и свакодневне, ритуалне и масовне облике стваралаштва. На крају XX века, како закључује Вилијамс, уобличавају се три међусобно повезане димензије појма културе: култура као општи процес интелектуалног, духовног и естетског развоја; култура као одређен начин живота, било народа, периода, групе или човечанства уопште; култура као интелектуално и уметничко стваралаштво, укључујући и дела и праксе.⁸

Семантичка ширина и разумевање појма културе само су неки од фактора који доприносе његовим разноликим тумачењима. Припадници различитих језичко-културних заједница, на пример, „тумаче сам појам културе као темељан састојак својих живота и искустава” и „концептуализују и вреднују *сојсџивене* културне институције, веровања и праксе”.⁹ Ипак, међу различитим заједницама могу се, поред очекиваних разлика, уочити и значајни аспекти сличности у поимању културе,¹⁰ док се унутар исте језичко-културне заједнице – с обзиром на динамичност и контекстуалну условљеност концепата – могу испољити и извесне варијације.¹¹ Полазећи од наведеног, као и тога да се валидна асоцијативна поља лексема-стимулуса могу сматрати „материјализованим обликом језичке свести просечног савременог говорника” те да се „у њима могу пронаћи подаци о свим везама које лексема-стимулус успоставља у језичком систему у датом тренутку”,¹² у овом раду пореде се два временски (релативно) удаљена асоцијативна поља лексема-стимулуса *култура*, са циљем да се утврде могуће промене у концепту „култура” код просечних говорника српског језика – од периода израде првог асоцијативног речника српског језика до тренутног стања.

8 О етимологији и еволуцији појма културе, в. више у Angelini, нав. дело, стр. 90–94; Williams, R. нав. дело, стр. 49–54; White, L. A. Culture, in: *Encyclopaedia Britannica*, 5 August 2022, 25 August 2024, <https://www.britannica.com/topic/culture>

9 Бугарски, Р. нав. дело, стр. 42; сва истицања у цитатима, ауторке.

10 В. нпр. Марчета, Ј. (2022) Концепт културе у српској и француској језичкој слици света, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику* бр. 177, Београд: Завод за проучавање културног развоја, стр. 35–44.

11 В. нпр. Јовановић, В., Нисић, М. и Цветановић, А. (2021) О динамици промена у језичкој слици стварности кроз призму вербалних асоцијација (на примеру српског језика), *Славистика* бр. 25/2, Београд: Славистичко друштво Србије и Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 285–305.

12 Стефановић, М. *Црква у асоцијативном систему српског језика, у: Теоретско-методичко проучавање словенских језика*, приредиле Грковић-Мејдор, Ј. и Кончаревић, К. (2013), Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење за српски језик и књижевност, стр. 285.

Вербалне асоцијације и асоцијативна поља

У лингвистици се под вербалним асоцијацијама подразумевају „везе међу речима које се испољавају као употреба једне речи која има за последицу активирање знања о некој другој речи или изразу”.¹³ У ширем когнитивном смислу, оне се могу схватити као везе међу појмовима/концептима, док се у емпиријским истраживањима дефинишу функционално – као први вербални одговори на задати стимулус.

Анализа вербалних асоцијација примењује се у различитим хуманистичким дисциплинама и већ неколико деценија представља и релевантну лингвистичку методу која омогућава проучавање најразличитијих аспеката језика. Значајан подстицај развоју асоцијативних истраживања у домаћој лингвистичкој пракси дала је израда *Асоцијативног речника српског језика (I део; од стимулуса ка реакцији)* (2005) и *Обратног асоцијативног речника српског језика (II део; од реакције ка стимулусу)* (2011). Материјал садржан у овим речницима послужио је као основа за бројна истраживања, укључујући и она која су усмерена ка што потпунијем опису садржаја означеног лексемом, односно менталне јединице именоване концептом¹⁴ или фрагментом језичке слике света¹⁵.

Материјал који се објављује у асоцијативним речницима представља систематизоване резултате тестова слободних асоцијација – листе стимулуса на које испитаници одговарају првом речју која им падне на памет.¹⁶ Све добијене асоцијације на један стимулус, називане и реакцијама или асоцијатима, распоређују се по опа-

13 Пипер, П. (2009) Реч *Косово* и њене вербалне асоцијације у српском језику, *Даница* бр. 15, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 85.

14 У осврту на дефиницију концепта према З. Д. Поповој (Зинаида Дмитриевна Попова) и И. А. Стерњину (Иосиф Абрамович Стернин), Штрбац наводи: „Концепт је дискретна ментална творевина с уређеном унутрашњом структуром која је резултат когнитивне активности личности и заједнице, а носилац је енциклопедијске информације о одређеном предмету или појави, као и податка о односу говорника према њима” (Штрбац, Г. (2018). Улога речника у когнитивнолингвистичким истраживањима српског језика, *Научни саставак слависта у Вукове дане* бр. 47/1, Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 314).

15 Према пољском лингвисти Ј. Бартмињског (Jerzy Bartmiński), језичка слика света је „интерпретација стварности садржана у језику која се може представити као комплекс судова о свету, људима, стварима, догађајима. Она је интерпретација а не одраз, субјективни портрет, а не фотографија реалних предмета. Ова интерпретација је резултат субјективне перцепције и концептуализације стварности од стране говорника датог језика; она, дакле, има изразито субјективан, антропоцентричан карактер, али је истовремено и интересубјективна у смислу да постаје друштвено прихваћена и да спаја људе у датом друштвеном кругу, стварајући јединство мисли, осећања и вредности, секундарно утичући (...) на то како чланови заједнице опажају и разумеју друштвену ситуацију” (Бартмињски, Ј. (2011) *Језик – слика – свет: етнолингвистичке студије*, Београд: SlovoSlavia, стр. 46).

16 Драгићевић, Р. (2010) *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, стр. 39, 44.

дајућој фреквенцији и чине асоцијативно поље датог стимулуса. У асоцијативном речнику, поље се наводи на десној страни речничког чланка чија је одредница сам стимулус. Иза сваке реакције даје се број који означава њену фреквенцију, односно број испитаника који су том речју одговорили на стимулус, осим за реакције са фреквенцијом 1. Уколико се у пољу јави више реакција са истом фреквенцијом, оне се наводе азбучним редоследом, а број се уписује тек након последње реакције у низу.

Посматрано са когнитивног становишта, асоцијативно поље лексеме-стимулуса карактерише прототипска организација. У самом центру поља (позиција прототипа) налази се најтипичнија и најчешћа реакција, чија је асоцијативна веза са стимулусом најјача, док се у језгру и периферним слојевима позиционирају постепено мање типичне и мање фреквентне реакције.¹⁷ Оваква хијерархијска структура омогућава да се асоцијативна поља посматрају и као когнитивна репрезентација прототипа појма у језичком систему, и као елементи менталног лексикона појединачних говорника, илуструјући коегзистенцију колективних и индивидуалних знања о концепту у језичкој свести.

Што се садржаја асоцијативних поља тиче, руски лингвиста Ј. Н. Караулов (Юрий Николаевич Караулов) на основу бројних анализа констатује: „По правилу у валидном асоцијативном чланку (а такав чланак садржи најмање 500 реакција) који одражава асоцијативно поље у структури језичке способности говорника, то јест начин чувања информација о речи-стимулусу, 'записане' су све лексичко-семантичке варијанте значења те речи. 'Записане' су или фиксиране [...] на специфичан начин – у различитим комбинацијама стимулуса са реакцијама”.¹⁸ Другим речима, под условом да је валидно¹⁹, асоцијативно поље представља репрезента-

17 О теорији прототипа и унутрашњој структури семантичких категорија, в. више у Rosch, E. (1975) *Cognitive Representation of Semantic Categories*, *Journal of Experimental Psychology: General* No. 104/3, Washington, D.C.: American Psychological Association, pp. 192–233; Taylor, J. R. (2003) *Linguistic Categorization*, 3rd edition, Oxford: Oxford University Press; Ungerer, F. and Schmid, H.-J. (2006) *An Introduction to Cognitive Linguistics*, 2nd edition, London: Routledge; Aitchison, J. (2012) *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*, 4th edition, Chichester, UK: Wiley-Blackwell.

18 Караулов, према Стефановић, М. О асоцијативним речницима као извору за опис концепата (на примеру асоцијативног поља *дом* у руском језику), у: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа: зборник научних радова*, приредили Ристић, С., Лазић Коњик, И. и Ивановић, Н. (2016), Београд: Институт за српски језик САНУ, стр. 412.

19 Асоцијативно поље је валидно ако је изграђено на довољно великом и репрезентативном узорку, при чему се оптималним сматра најмање 500 реакција, јер је установљено да се након тог броја резултати више не мењају значајно, односно више се не појављују нове реакције са фреквенцијом већом од 1. Ово стање указује на засићење асоцијативно-вербалне мреже и обезбеђује релевантност података за анализу садржаја језичке свести говорника у вези са стимулусом – номинатором концепта (Стефановић, нав. дело, 2016, стр. 412; Кончаревић, К. (2015) Индикатори религиозности у вербално-асоцијативној мрежи руског и српског језика, *Зборник Матице српске за славистику* бр. 87, Нови Сад: Матица српска, стр. 28).

тиван одраз менталног лексикона говорника: свака реакција на лексему-стимулус осветљава један аспект њеног значења, а њихово удруживање у пољу – кроз међусобне везе између стимулуса и реакција – приказује све значењске варијанте лексеме и омогућава потпун увид у њен семантички спектар. При томе, валидно асоцијативно поље „није само фрагмент вербалног знања човека, фрагмент семантичких и граматичких односа, већ и део сазнања, мотива и ставова испитаних говорника”²⁰ и отуда је шире од лексикографске дефиниције.

У складу са наведеним, полазна тачка истраживања представљеног у овом раду јесте посматрање асоцијативног поља као материјалне репрезентације фрагмента језичке свести, односно вербализованог концепта означеног стимулусом, при чему се реакције на тај стимулус посматрају као елементи концепта који осветљавају његове различите аспекте и омогућавају његову реконструкцију.

Методологија

Предмет овог истраживања јесте упоредна анализа два асоцијативна поља лексеме-стимулуса *култура*, формирана у различитим временским периодима на основу реакција говорника српског језика сличних узрасних и образовних карактеристика. Прво асоцијативно поље преузето је из *Асоцијативног речника српског језика*,²¹ чија је грађа прикупљена 2002–2003. године у слободном асоцијативном експерименту са 800 испитаника – гимназијалаца и студената из Републике Србије (Зрењанин, Нови Сад, Београд, Ниш). Подаци овог асоцијативног поља (у даљем тексту: АП 2003), односно ексцерпирани речнички чланак одреднице-стимулуса *култура*, представљају се у наставку.

АП 2003

култура позориште 63; образовање 48; уметност 44; музеј, некултура 32; народ, понашање 18; језик 13; школа 12; лепота, музика, васпитање 11; бонтон, књига 10; знање 8; историја, образованост, живљења 7; галерија, лепо, народа, општа 6; говора, Грчка, књижевност 5; филм, фолклор, говор, изражавања, нација, слика, живот 4; богатство, дух, град, мало, министар, народна, наука, нема је, ниво, ношња, потреба, префињеност, просвета, стара, традиција, земља 3; Београд, биљна, благо, буди фин, центар, цивилизација, финоћа, изражавање, кич, књиге, Лечић, лепо понашање, ликовна, ликовно, манир, музичка, на нивоу, национална, наша, недостатак, није тешко бити фин, образован, пољопривреда, позоришта, проста-
клук, просвећеност, развој, религија, реткост, Рим, слике, споменик, Срба, српска, српски, свакодневица, свест, света, светска, толеранција, успех, важно, зграда 2; антика, арт, аутобус, балет, баштина, Бегеј, биљка, биљке, биоскоп, блуз, бомбардовање, будућност, Циган, цигаре, циљ, црква, човек, човека, ћупови, далеко,

20 Караулов, према Драгићевић, Р. нав. дело, стр. 40.

21 Пипер, П., Драгићевић, Р. и Стефановић, М. (2005) *Асоцијативни речник српског језика (I део: од стимулуса ка реакцији)*, Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ и Филолошки факултет у Београду.

дело, део, дивно, дневник, добар дан, дом, дом културе, доживљавање, драгоценост, друштво, дрво, духовност, едукација, Египат, екскурзија, елитна, есенција, етнографија, факултет, фали нам, фино понашање, фудбал, гимназија, говорења, градска, Гранд, и комуникација, има ли је, имати, ин, Индија, Индијанац, индијска, информисаност, иностранство, инспирација, исток, Италија, Изи, изласци, изложба, изнад, ја, јак, јужна, кинеска, комуникација, комуникације, концерт, култура, култура изражавања, културан, лаж, лепо га имати, лепше, лепше је са њом, лист, љубав, људи, Маје, манастир, мас-медији, масовна, масовни, масовност, министарство, моћ, мода, мудрост, музичко, нације, начин живота, нада, народна ношња, народњаци, наслеђе, наше, нецивилизација, недовољно, неки други свет, немамо је, Немањићи, необразовање, неопходна, неопходност, неотесаност, непостојање, нестаје, није тешко, никада, низак ниво, Нови Сад, новина, новинарство, обаве, обележје, оквир, омладина, опера, општина, осам сати, осиромашено, основа, основа свега, основна, основно, памет, парк, песма, писмо, плакат, племенитост, плувати не, понос нације, поп, потребна, позитивно, правила, православље, пријатно, примаријус, пристojност, признање, простота, прошлост, радост, разбијено, разговора, разноразна, ред, реклама, ретко, РТС, савремена, се пише, сељачина, семинар, сиромашна, скучена, скулптура, скулптуре, сликар, слина, смисао, смор, споменици, срање, средњовековна, српски језик, становање, стил, стуб, стваралаштво, све мање, свеопшност, свестраност, свет, светлост, свевременост, театар, телевизија, трчати, тренд, ученост, учење, учтивост, улица, уљудност, умеће, умереност, ура, урбана, уређеност, устаљеност, уздизање, вајар, вајарство, варварство, васпитано, васпитаност, васпитања, васпитност, Вавилон, веома важна, вести, веза, виолина, више културе, врт, забава, занимације, занимљивост, запостављено, затрпаност, здравље, зграде, значај, житарице, живота; 800 + 310 + 18 + 219.

Низ од четири броја наведен на крају АП 2003 пружа податке о другим општим карактеристикама асоцијативних поља, поред фреквентности реакција, а то су разноврсност и идиосинкратичност реакција, те број омисија или празних места у пољу.²² Први број означава укупан број прикупљених анкета (тј. укупан број испитаника који су учествовали) у слободном асоцијативном експерименту (800), други показује број различитих реакција у пољу (310), трећи указује на број омисија, односно испитаника који нису дали никакав одговор на задати стимулус (18), а четврти означава број идиосинкратичких, појединачних реакција, односно одговора које је дао само један испитаник (219).²³

²² Драгићевић, Р. нав. дело, стр. 46.

²³ У наведеној статистици изостављени су подаци о броју испитаника мушког пола, броју испитаника са друштвених и броју испитаника са природних смерова средњих школа и факултета који се у *Асоцијативном речнику српског језика* такође бележе, у загради иза првог броја: 800 (164, 442, 44).

Друго асоцијативно поље стимулуса *култура* формирано је систематизацијом грађе прикупљене применом теста слободних асоцијација коју су ауторке рада спровеле у мају–јуну 2024. године на узорку од 1000 студената из Србије и Републике Српске (Београд, Нови Сад, Крагујевац, Ниш, Косовска Митровица, Бања Лука, Источно Сарајево).²⁴ Све добијене асоцијације које чине ово поље (у даљем тексту: АП 2024) представљају се у наставку, заједно са њиховим фреквенцијама и статистиком на крају поља.

АП 2024

култура понашање 72; уметност 71; васпитање 69; традиција 55; народ 52; образовање 43; позориште 32; друштво 26; поштовање 25; језик, лепо понашање 18; општа 17; бонтон 16; некултура 15; нација, Србија 14; историја, поп 12; обичаји 11; музеј, фолклор 10; дом, музика, српска 8; култура, наслеђе, наука 7; говор, основна, цивилизација 6; баштина, држава, знање, ликовна, манири, центар 5; culture, књига, народна ношња, обичај, породица, религија 4; забава, земља, изражавање, кућно васпитање, лепо, лепота, музичка, ношња, нула, пристојност, филм 3; биоскоп, Винча, вредност, град, духовност, еве ме, cancel, национална, образованост, популарна, родитељи, све, слика, чисто, човек, човјек 2; Америка, анархија, башта, библиотека, биљка, бити човек, богатство, Британија и Америка, вера, Војводина, врлина, говорна, господа, графити, давно значајан и озбиљан садржај, дневник, добар дан, добро јутро, дом (културе), домаћа, домовина, ђака, еволуција, едукација, живот, животни правац, заједница, занимљиво, запад, знаменитости, значај, идентитет, и здравље, изражавања, и књижевност, институција, институције, информисаност, исполитизована, ја, Јапан, јединство, једног народа, Кина, књиге, књижара, књижевност, коло, контракултура, круг, културан човек, културица, културни идентитет, кућа, кућна, лајк, лепа, леп начин понашања, литература, лична, љубазност, људи, мама, манастир, манастири, мањак, Мека, мим, министарство, мир, модерна, музичко, наследник, начин живота, начин понашања, недостаје свету, не постоји то данас, нешто што нам у последње време веома недостаје, нешто што се поштује, ниво васпитања, низак степен, образ, овамо, одело, опера, општи појам везан за неки народ, организациона, 18+, основа живота, основа нечијег идентитета, основно, Партизан, писање, писменост, плес, покрет отпора, политика, ПОНАШАЈ СЕ!!!, понизност, поп култура, поштење, поштовати, правило, префињеност, пријатељи, приказивање, пристојно, пропаст, просвета, пут, путовање, развој, разно, разноврсна, разноврсност, разноликост, ренесанса, речник, римска, Rock, Русије, савремена, све оно што је супротно од натура, свет, се бије, седам и по, село, скуп образаца понашања, слобода, социологија, споменик, споменици, СРБ, средовечје, српска историја, српска традиција, српско коло, стил живота, субкултура, супер, тело, традиционална, треш, уздиза-

²⁴ Ауторке се овом приликом најискреније захваљују свим испитаницима и анкетарима – студентима и наставницима из наведених универзитетских центара – који су својим учењем у асоцијативном експерименту омогућили ово истраживање.

ње, уметничка, урбана, учење, учтивост, физичка, филхармонија, фино понашање, фис, хвала, храна, црнчака, човек је створио и она му служи за уздизање морала и поштовања, човекова цела историја, школа; 1000 + 227 + 54 + 158

Циљ овог истраживања је да се поређењем семантичких структура асоцијативних поља из два временска периода утврде могућа померања у концепту „култура” међу просечним говорницима српског језика. Упоредна анализа састоји се из следећих корака. Први корак подразумева груписање свих асоцијација унутар оба поља засебно, без обзира на њихову фреквенцију, имајући у виду да испитаници могу различито вербализовати исте или сличне садржаје.²⁵ Груписање се врши на основу семантичко-концептуалне сродности асоцијација, чиме се издвајају семантичке области које репрезентују различите аспекте концепта „култура” у језичкој свести говорника. У наредном кораку, на основу укупног броја асоцијација унутар сваке семантичке области, одређује се њена позиција унутар прототипске структуре концепта – у језгру и самом центру (прототип), те ближе, даље или крајњој периферији.²⁶ Рангирањем области по степену типичности откривају се доминантне и маргиналне зоне значења, што омогућава прегледан увид у трансформације колективне језичке свести током протекле две деценије.

Резултати и дискусија

Поређење АП 2003 и АП 2024 почиње упоредним приказом статистичких података о општим карактеристикама асоцијативних поља (Табела 1). Судећи по броју испитаника (800/1000), као и броју добијених вербализованих реакција у два асоцијативна експеримента (782/946) – који у оба случаја далеко превазилазе минимални праг од 500 асоцијација – наглашава се висок ниво валидности оба поља, „што је основа за добијање релевантних података о садржају језичке свести савремених говорника у вези са наведеним стимулусом”²⁷.

Подаци о разноврсности и идиосинкратичности указују на већу хомогеност, односно мању лексичку дисперзију у АП 2024 у односу на АП 2003. То може имплицирати да је појам културе у асоцијативном систему данашњих студената стабилнији него код испитиване младе популације од пре две деценије. Међутим, ова хомогеност могла је настати и услед учесталије употребе лексеме *култура* у

25 Кончаревић, К. нав. дело, стр. 27.

26 Пипер, П. (2005) О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису, у: Пипер, П., Драгићевић, Р. и Стефановић, М., *Асоцијативни речник српског језика (Идео; од стимулуса ка реакцији)*, Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ и Филолошки факултет у Београду, стр. 14; Ристић, С. и Лазин-Коњик, И. (2018) Асоцијативно поље „породица” у српском језику, *Славистика* бр. 22/2, Београд: Славистичко друштво Србије и Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 15.

27 Стефановић, М. Анализа асоцијативног поља *хорошо* – од значења до вредности, у: *Трајом славистичких истраживања професора Бољуба Сиванковића: међународни научни зборник радова*, приредила Кончаревић, К. (2018), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 284–285.

јавном и образовном дискурсу, као последица њене рутинске и површне когнитивне обраде, а не нужно дубљег семантичког разумевања.

Табела 1. Опште карактеристике и валидност АП 2003 и АП 2024

	АП 2003	АП 2024
Број прикупљених анкета / испитаника	800 (100%)	1000 (100%)
Број различитих асоцијација	310	227
Број идиосинкратичких асоцијација	219 (27,38%)	158 (15,80%)
Број оmissија	18 (2,25%)	54 (5,40%)

АП 2024 карактерише и пораст оmissија (2,25% → 5,40%). Другим речима, у узорку из 2024. године забележен је већи постотак испитаника који су „имали тешкоћу да идентификују своју прву асоцијацију на назив [културе]”²⁸. Овај феномен може бити последица семантичке преоптерећености или неодређености стимулуса, недостатка мотивације испитаника, негативног става према испитивању, намерног бојкота испитивача²⁹ или чак свесног избегавања да се комплексан појам културе поједностави и сведе на једну реч. Иако ове претпоставке захтевају додатна, детаљна истраживања, оне ни у ком случају не умањују валидност материјала за предстојећу семантичку и прототипску анализу.

У првом кораку те анализе груписане су све асоцијације из АП 2003 и АП 2024 према семантичко-концептуалној сродности, при чему је издвојено по 16 семантичких области (Табела 2). Свака област обухвата асоцијације са сличном семантичком улогом у оквиру концепта „култура”. У случајевима граничне или неодређене припадности асоцијација, класификација је проверена додатном анализом семантичке блискости тих елемената са кључним појмовима сваке области, чиме је обезбеђена доследност категоризације и репрезентативност семантичких области.

Иако су издвојене семантичке области у оба асоцијативна поља исте, упоредни приказ њихове фреквентности (Табела 2) открива значајне разлике како унутар оба поља, тако и између њих. Колона Δ[%] (Табела 2) приказује смер и интензитет разлика између АП 2003 и АП 2024, омогућавајући идентификацију семантичких области које су се временом увећале (↑), оних које су ослабиле (↓) и оних које су остале релативно стабилне (=).

Од 16 издвојених области, највећи пораст бележи *понашање и вредносне норме* [+12,11 п.п.], док значајан раст имају и *идентитет и припадност* [+6,80] и *историја и наслеђе* [+5,29], што указује на појачану друштвено-етичку димензију и снажнију оријентацију ка колективном и историјском поимању културе. Мањи, али приметан пораст забележен је и у области *масовна забава и субкултурне сцене* [+1,43], што је последица ширења популарних културних пракси. С друге стране, најизраженији пад бележе *стилови и емоције* [−7,51], *уметност* и *стваралаштво*

28 Пипер, П. нав. дело, 2005, стр. 16.

29 Кончаревић, К. нав. дело, 2015, стр. 27; Драгићевић, Р. нав. дело, стр. 46.

[−6,48] и *знање и образовање* [−5,09], одражавајући релативно слабљење афективно-емоционалног, уметничко-креативног и образовно-интелектуалног аспекта културе. Мањи падови у областима *свакодневне њраксе и њпростори* [−2,09], *језик и комуникација* [−1,58], *медији и информације* [−1,22] и *њприрода и ресурси* [−1,14] упућују на постепено маргинализовање функционалних и медијских димензија културе. Области које су остале релативно стабилне – *њеопростори и цивилизацијски оријентири* [−0,32], *вера и духовност* [−0,19], *разноврсност и свеобухватност* [+0,15], *њело, спорт и здравље* [−0,11] и *њолитика и институције* [+0,06] – задржавају константну, али ограничену релевантност у концептуализацији културе.

Табела 2. Расподела асоцијација по семантичким областима у АП 2003 и АП 2024 са индикаторима правца и интензитета промена

Семантичке области	АП 2003	Δ [%]*	АП 2024
понашање и вредносне норме	120 (15,38%)	↑ [+12,11 п.п.]	257 (27,49%)
идентитет и припадност	52 (6,67%)	↑ [+6,80 п.п.]	126 (13,47%)
историја и наслеђе	78 (10,00%)	↑ [+5,29 п.п.]	143 (15,29%)
масовна забава и субкултурне сцене	13 (1,67%)	↑ [+1,43 п.п.]	29 (3,10%)
геопростори и цивилизацијски оријентири	25 (3,21%)	≈ [−0,32 п.п.]	27 (2,89%)
вера и духовност	9 (1,15%)	≈ [−0,19 п.п.]	9 (0,96%)
разноврсност и свеобухватност	3 (0,38%)	≈ [+0,15 п.п.]	5 (0,53%)
тело, спорт и здравље	5 (0,64%)	≈ [−0,11 п.п.]	5 (0,53%)
политика и институције	8 (1,02%)	≈ [+0,06 п.п.]	9 (0,96%)
ставови и емоције	87 (11,15%)	↓ [−7,51 п.п.]	34 (3,64%)
уметност и стваралаштво	174 (22,31%)	↓ [−6,48 п.п.]	148 (15,83%)
знање и образовање	114 (14,61%)	↓ [−5,09 п.п.]	89 (9,52%)
свакодневне праксе и простори	28 (3,59%)	↓ [−2,09 п.п.]	14 (1,50%)
језик и комуникација	39 (5,00%)	↓ [−1,58 п.п.]	32 (3,42%)
медији и информације	12 (1,54%)	↓ [−1,22 п.п.]	3 (0,32%)
природа и ресурси	13 (1,67%)	↓ [−1,14 п.п.]	5 (0,53%)
УКУПНО	780 (100%)	/	935 (100%)
број изузетих одговора	2	/	11
број омисија	18	/	54
укупно испитаника	800	/	1000

* Δ = %АП 2024 – %АП 2003; ↑ означава Δ ≥ +1,0 процентни поен; ↓ означава Δ ≤ −1,0 процентни поен; ≈ означава Δ < 1,0 процентни поен; п.п. скраћеница за процентни поен.

Значајан пораст, изражени падови, умерене флукуације и релативна стабилност фреквенције појединих семантичких области резултирали су немалом реорганизацијом њихових позиција унутар прототипских зона когнитивне структуре

концепта „култура” – језгро и прототип, ближа периферија, даља периферија и крајња периферија (Табела 3).³⁰ Промене у степену типичности појединих области између два временска пресека осликавају трансформацију начина на који испитаници ментално организују и вреднују културне садржаје.

Поређењем резултата из АП 2003 и АП 2024 (Табела 3), значајна померања уочавају се већ у концептуалном језгру и, штавише, зони прототипа. У АП 2003 *уметност и стваралаштво* заузима водећу прототипску позицију (22,31%), одражавајући традиционално схватање културе као естетског и креативног израза. У АП 2024, иако и даље присутна у концептуалном језгру, ова област губи претходни доминантан статус (22,31% → 15,83%). Насупрот томе, *понашање и вредносне норме* улазе у зону прототипа (15,38% → 27,49%), сигнализирајући преусмеравање фокуса испитаника ка друштвено-етичким кодексима и вредносним оријентацијама. Овај помак може бити последица промена у образовном дискурсу, медијима, јавном говору или самој структури вредносних приоритета у савременом друштву.

Табела 3. Расподела семантичких области по прототипским зонама когнитивне структуре концепта „култура” у АП 2003 и АП 2024

типичност	АП 2003	АП 2024
центар (прототип)	уметност и стваралаштво (22,31%)	понашање и вредносне норме (27,49%)
језгро	понашање и вредносне норме (15,38%) знање и образовање (14,61%)	уметност и стваралаштво (15,83%) историја и наслеђе (15,29%) идентитет и припадност (13,47%)
ближа периферија	ставови и емоције (11,15%) историја и наслеђе (10,00%)	знање и образовање (9,52%)
даља периферија	идентитет и припадност (6,67%) језик и комуникација (5,00%) свакодневне праксе и простори (3,59%) геопростори и цив. оријентир (3,21%)	ставови и емоције (3,64%) језик и комуникација (3,42%) масовна забава и субкулт. сцене (3,10%) геопростори и цив. оријентир (2,89%)
крајња периферија	масовна забава и субкулт. сцене (1,67%) природа и ресурси (1,67%) медији и информације (1,54%) вера и духовност (1,15%) политика и институције (1,02%) тело, спорт и здравље (0,64%) разноврсност и свеобухватност (0,38%)	свакодневне праксе и простори (1,50%) вера и духовност (0,96%) политика и институције (0,96%) природа и ресурси (0,53%) тело, спорт и здравље (0,53%) разноврсност и свеобухватност (0,53%) медији и информације (0,32%)

30 Прагови за разграничење зона типичности унутар прототипске структуре утврђени су емпиријски, на основу дистрибуције процентуалних вредности семантичких области. Након рангирања по фреквенцији, границе између зона одређене су уоченим падовима у процентима, што је омогућило издвајање пет нивоа типичности у АП 2003 и АП 2024.

Даља реорганизација језгра обухвата и улазак у ову зону области *историја и наслеђе* (10,00% $\rightarrow$ 15,29%) и *идентитет и припадност* (6,67% $\rightarrow$ 13,47%). Некада смештене у ближу, односно даљу периферију, ове области сада проширују језгро ка димензијама колективног сећања и социјалне идентификације. Тај процес може бити повезан са порастом интересовања за национални идентитет и историјско наслеђе у јавном и политичком дискурсу. Истовремено, област *знање и образовање*, која је у АП 2003 припадала језгру, сада се премешта у ближу периферију (14,61% $\rightarrow$ 9,52%). Ово слабљење асоцијативне повезаности културе са когнитивно-образовним функцијама могло би да указује на промене у друштвеном вредновању традиционалних образовних улога.

У периферним зонама когнитивне структуре уочавају се претежно суптилни али индикативни помаи. Област *ставови и емоције* помера се из ближе у даљу периферију (11,15% $\rightarrow$ 3,64%), демонстрирајући маргинализацију афективно-субјективног аспекта у перцепцији културе. *Језик и комуникација* задржавају периферни статус, уз благу флукуацију (5,00% $\rightarrow$ 3,42%), илуструјући константну, али маргиналну улогу језичке димензије у концепту „култура”. *Геоисторија и цивилизацијски оријентир* (3,21% $\rightarrow$ 2,89%) потврђују конзистентно доживљавање културе као просторно-историјског оквира, али без помака ка језгру. Област *свакодневне праксе и историја* (3,59% $\rightarrow$ 1,50%) помера се из даље у крајњу периферију. Тај помак указује на растућу дистанцу између културе и свакодневних пракси, показујући да се она доживљава пре као симболички узвишенија него као интегрални део свакодневице. Област *масовна забава и субкултурне сцене* (1,67% $\rightarrow$ 3,10%) мигрира у супротном смеру, из крајње у даљу периферију. Овај пораст може се тумачити као благо повећање легитимности популарне културе, подстакнуто генерацијским променама, новим медијским обрасцима и све видљивијим наступом субкултурних заједница у јавном простору.

У крајњој периферији већина семантичких области задржава маргинални положај уз минималне флукуације. Међу областима из ове зоне, највеће слабљење асоцијативне везе са стимулусом *култура* бележе *медија и информације* (1,54% $\rightarrow$ 0,32%), што може бити последица преображаја медија из културних посредника у технолошко-комерцијалне и дезинформацијске платформе, чиме се њихова релевантност значајно сужава. Остале области – *природа и ресурси* (1,67% $\rightarrow$ 0,53%), *вера и духовност* (1,15% $\rightarrow$ 0,96%), *политика и институције* (1,02% $\rightarrow$ 0,96%), *тело, спорт и здравље* (0,64% $\rightarrow$ 0,53%) и *разноврсност и свеобухватност* (0,38% $\rightarrow$ 0,53%) – и даље припадају крајњој периферији, што указује на њихову секундарну улогу и ретке асоцијације. У целини, удаљеније периферне области углавном показују релативну стабилност са минималним помацима, чија укупна тежина остаје далеко мања у односу на дубоке трансформације у средишњим зонама концепта.

Закључак

На основу упоредне семантичке и прототипске анализе АП 2003 и АП 2024, у овом раду реконструисани су релевантни аспекти концепта „култура” у српском језику и приказана је динамика њихових померања унутар прототипских зона когнитивне структуре током последње две деценије. Из оба асоцијативна поља издвојено је по 16 истих аспеката. Као најистакнутији аспекти – односно семантичке области са највишим фреквенцијским скором реакција на лексему-стимулус *култура* – показали су се *уметносћ* и *стваралаштво*, *понашање* и *вредносне норме*, *знање* и *образовање*, *историја* и *наслеђе* и *идентичитет* и *припадносћ*. Управо су померања ових области у највећој мери и допринела реконфигурацији прототипске архитектуре концепта „култура”.

Кључни налази истраживања могу се сажети у следећим тачкама:

1) *Уметносћ* и *стваралаштво* и *понашање* и *вредносне норме* припадају језгру концепта и у периоду 2002–2003. и 2024. године. Међутим, статус прототипа у првом временском пресеку имала је *уметносћ* и *стваралаштво*, док ту улогу до 2024. преузима област *понашање* и *вредносне норме*, која истовремено бележи и убедљиво највећи пораст међу семантичким областима у фреквенцијском учешћу.

2) *Знање* и *образовање*, *историја* и *наслеђе* и *идентичитет* и *припадносћ* показују различите смерове кретања: *знање* и *образовање* мигрира из језгра ка ближеј периферији, док се у језгро концепта премештају *историја* и *наслеђе* и *идентичитет* и *припадносћ*, из ближе, односно даље периферије.

3) Тропартитно језгро из периода 2002–2003. године, сачињено од *уметносћи* и *стваралаштва*, *понашања* и *вредносних норми* и *знања* и *образовања*, до 2024. године прераста у проширену конфигурацију која обухвата *понашање* и *вредносне норме*, *уметносћ* и *стваралаштво*, *историја* и *наслеђе*, као и *идентичитет* и *припадносћ*.

4) Ова померања указују на три доминантне тенденције у поимању културе: а) јачање друштвених норми, образаца понашања и вредносних оријентација, б) пораст значаја колективног идентитета, историје и наслеђа и в) релативно повлачење традиционалних културних маркера – уметности и образовања.

5) Периферне зоне карактерише маргинализација афективно-емоционалних и језичко-комуникативних компоненти, свакодневних пракси, медија и др., уз скроман раст популарне културе и субкултурних феномена.

6) Удаљеније периферне области углавном задржавају релативну стабилност или показују мање промене, док се најизраженије трансформације односе на зоне језгра, прототипа и ближе периферије.

7) Релативна стабилност даљих периферних зона осликава дубоко укоренење, али маргинализоване елементе концепта „култура”.

Ови налази могу послужити као основа за даље квалитативне анализе самих асоцијација, нарочито унутар кључних семантичких области. Поред тога, резултати имају потенцијалну примену у интеркултурним истраживањима, у оквиру

којих би се могла испитати стабилност и варијабилност прототипске структуре у различитим језичким и друштвеним контекстима, како би се установила универзалност или регионална специфичност утврђених промена у концепту „култура” у данашњем српском друштвено-културном контексту.

ЛИТЕРАТУРА:

- Aitchison, J. (2012) *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*, 4th edition, Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Angelini, M. (2012) Down to the Roots of the Word “Culture”, *PAN: Philosophy, Activism, Nature* No. 9, Melbourne: Informit, pp. 90–94.
- Бартмињски, Ј. (2011) *Језик – слика – свет: етнолингвистичке студије*, Београд: SlovoSlavia.
- Bugarski, R. (2005) *Jezik i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Бугарски, Р. (2008) Поводом једне лингвистичке петогодишњице, *Јужнословенски филолог* бр. 64, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, стр. 35–46.
- Драгићевић, Р. (2010) *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Јовановић, В., Нисић, М. и Цветановић, А. (2021) О динамици промена у језичкој слици стварности кроз призму вербалних асоцијација (на примеру српског језика), *Славистика* бр. 25/2, Београд: Славистичко друштво Србије и Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 285–305; <https://doi.org/10.18485/slavistika.2021.25.2.24>
- Коларић, И. (2004) *Филозофско-теолошки лексикон*, Златибор: Ауторско издање.
- Кончаревић, К. (2015) Индикатори религиозности у вербално-асоцијативној мрежи руског и српског језика, *Зборник Матице српске за славистику* бр. 87, Нови Сад: Матица српска, стр. 25–48.
- Марчета, Ј. (2022) Концепт културе у српској и француској језичкој слици света, *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику* бр. 177, Београд: Завод за проучавање културног развика, стр. 35–44.
- Пипер, П. О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису, у: Пипер, П., Драгићевић, Р. и Стефановић, М., *Асоцијативни речник српског језика (I део: од стимулуса ка реакцији)*, (2005), Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ и Филолошки факултет у Београду, стр. 7–22.
- Пипер, П. (2009) Реч Косово и њене вербалне асоцијације у српском језику, *Даница* бр. 15, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 85–95.

- Пипер, П., Драгићевић, Р. и Стефановић, М. (2005) *Асоцијативни речник српског језика (I део; од стимулуса ка реакцији)*, Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ и Филолошки факултет у Београду.
- Ристић, С. и Лазић-Коњик, И. (2018) Асоцијативно поље „породица” у српском језику, *Славистика* бр. 22/2, Београд: Славистичко друштво Србије и Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 12–24. <https://doi.org/10.18485/slavistika.2018.22.2.1>
- Rosch, E. (1975) Cognitive Representation of Semantic Categories, *Journal of Experimental Psychology: General* No. 104/3, Washington, D.C.: American Psychological Association, pp. 192–233.
- Стефановић, М. Црква у асоцијативном систему српског језика, у: *Теоретско-методолошко истраживање словенских језика*, приредиле Грковић-Мејдор, Ј. и Кончаревић, К. (2013), Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење за српски језик и књижевност, стр. 285–294.
- Стефановић, М. О асоцијативним речницима као извору за опис концепата (на примеру асоцијативног поља *дом* у руском језику), у: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених истраживања: зборник научних радова*, приредили Ристић, С., Лазић Коњик, И. и Ивановић, Н. (2016), Београд: Институт за српски језик САНУ, стр. 409–423.
- Стефановић, М. Анализа асоцијативног поља *хорошо* – од значења до вредности, у: *Трајом славистичких истраживања професора Бобољуба Станковића: међународни научни зборник радова*, приредила Кончаревић, К. (2018), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 283–302. https://doi.org/10.18485/bogoljub_stankovic.2018.ch19
- Taylor, J. R. (2003) *Linguistic Categorization*, 3rd edition, Oxford: Oxford University Press.
- Ungerer, F. and Schmid, H.-J. (2006) *An Introduction to Cognitive Linguistics*, 2nd edition, London: Routledge.
- Штрбац, Г. (2018) Улога речника у когнитивнолингвистичким истраживањима српског језика, *Научни саставак слависта у Вукове дане* бр. 47/1, Београд: Међународни славистички центар, Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 313–323. <https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.1.ch30>
- Williams, R. (2015) *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, New edition, New York: Oxford University Press.
- White, L. A. Culture, in: *Encyclopaedia Britannica*, 5 August 2022, 25 August 2024, <https://www.britannica.com/topic/culture>

Branislava Dilparić and Snežana Zečević

University in Priština with Temporary Seat in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy – Department for English Language and Literature, Kosovska
Mitrovica

CHANGES IN THE CONCEPT OF “CULTURE” THROUGH THE LENS OF VERBAL ASSOCIATIONS

Abstract: The paper presents a comparative analysis of two associative fields of the *kultura* lexeme-stimulus (“culture”), constructed at different periods from responses provided by speakers of Serbian with comparable sociolinguistic profiles. The first associative field is taken from the Associative Dictionary of the Serbian Language (2005), based on data collected in 2002–2003 through a free association test administered to 800 high school and university students in the Republic of Serbia. The second associative field was generated by the same experimental procedure, conducted by the authors in May–June 2024 on a sample of 1,000 university students from Serbia and the Republic of Srpska. The study aims to identify potential changes in the concept of “culture” among speakers of Serbian over the past two decades by comparing the semantic structures of these associative fields. The findings reveal significant transformations of the concept, especially within the central zones of its prototypical structure.

Key words: *culture, concept, changes, associative fields, free verbal association, speakers of Serbian*